

NİZAMİ XUDİYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

**ƏDƏBİ DİLİMİZ
EFİRDƏ VƏ
EKRANDA**

Bakı – 2000

Elmi redaktoru: **İsmayıl MƏMMƏDOV**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **Rəhilə MƏHƏRRƏMOVA**
filologiya elmləri doktoru, professor
Faiq ŞAHBAZLI
filologiya elmləri namizədi, dosent

N.M.Xudiyev

X 90 **Ədəbi dilimiz efrdə və ekranda.** Bakı, «Təhsil» EİM,
2000, 162 səh.

Kitab müasir cəmiyyətimizin həyatında mühüm rol oynayan, estetik zövqümüzün və ümumi dünyagörüşümüzün formalaşmasına təsir göstərən radio və televiziya probleminə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin, şifahi nitq normalarının, düzgün tələffüzün və nitq mədəniyyətinin təbliğində müstəsna rol oynayan radio və televiziyanın bu sahədəki fəaliyyətinə diqqət yetirən müəllif verilişlərdə dil-nitq və üslub məsələlərini geniş şərh etmişdir.

Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabdan universitetlərin filologiya, jurnalistika fakültələrinin tələbələri istifadə edə bilərlər.

M-00870
X _____ 2000, Qrifli nəşr
70-01-22

© «Təhsil» EİM, 2000

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası qazandığı istiqlalı qoruyub saxlamaq, demokratik dövlət qurmaq, fikir plüralizmi və azad bazar iqtisadiyyatına malik olan vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq uğrunda mübarizə aparır. Şübhəsiz ki, bu mübarizənin önündə bir sıra ictimai institutlarla yanaşı kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən ən çevik informasiya kanalları olan radio və televiziya mühüm rol oynayır. Olduqca geniş auditoriyaya və güclü emosional təsirə malik olan radio və televiziya hazırda əhaliyə həm informasiya verir, həm də cəmiyyətdə güclü ictimai rəy yaradaraq kütlələri qlobal vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Hazırda Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosu xalq kütlələrini məhz bir müqəddəs amal uğrunda – dövlətimizin müstəqilliyini, onun mənəvi, siyasi, hərbi və iqtisadi gücünü möhkəmlətmək, işğal olunmuş torpaqlarımızı geri qaytarmaq uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Əlbəttə, bu işdə televiziyanın da, radio-nun da ən böyük və yenilməz silahı sözdür, nitqdir, Azərbaycan ədəbi dilidir.

20-ci illərdə Azərbaycan radiosunun, 50-ci illərdə isə milli televiziyanın meydana çıxması Azərbaycan ədəbi dilinin təbliği üçün geniş meydan açdı. Məlum oldu ki, “çoxtirajlı” şifahi nitq tribunalarında yeni çalarlar alan dilimiz daha zəngin, daha ahəngdar və daha ifadəli dildir. Onda qədim tariximizin və ularımızın nəbzi döyünür, əsrarəngiz yurdumuzun axar çaylarının, bulaqlarının həzin musiqisi yaşayır. Eyni zamanda təşbeh-

lərlə, aforizmlərlə zəngin olan dilimiz oynaq dildir, fikri və hissiyyatı müxtəlif çalarları ilə, müxtəlif ahənglərlə səsləndirə bilir. Bir sıra populyar teleradio proqramları göstərdi ki, dilimiz hər cür fikri çox gözəl şəkildə və aydın ifadə edəcək bütün vasitələrə, imkanlara malikdir. Xüsusən bədii verilişlər sübut etdi ki, Azərbaycan dili fikrin, hissiyyatın ən incə çalarlarını belə heyrətamiz şəkildə ifadə etməyə qadirdir. İndi dünyada elə mürəkkəb, elə çətin və dərin elmi, fəlsəfi, iqtisadi və s. əsər tapılmaz ki, onu dilimizdə səsləndirməkdə çətinlik çəkək. Bu gün səlis bir dildə hazırlanmış ekran-efir məhsulunu dinləyərkən istər-istəməz bu qənaətə gəlirsən ki, əsrlərin sınaqlarından uğurla keçərək cilalanmış bugünkü danışiq və yazı dilimiz ən yüksək bir romantikanın, ən təsirli bir realizmin dilidir. Bu dil qanadlı xəyalları, coşğun ehtirasları, dərin fikirləri incəliklə ifadə edə bilir. Eyni zamanda bu dil axıcıdır, cazibədardır, şerlə, ahənglə, musiqi ilə zəngindir. Onda tələffüz zamanı dili əzən, ümumi ahəngi korlayan, nəfəsi darıxdıran bir söz, bir ifadə yoxdur. Bu dil Şekspirin, Şillerin, Molyerin, Puşkinin, Tolstoyun, Dostoyevskinin, T.Fikrətin, N.Hikmətin, Q.Markeşin, Ç.Aytmatovun əsərlərindəki ən şiddətli dramatik monoloqları ifadə etməkdə çətinlik çəkmir, çünki Azərbaycan dili Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Sabirin, Cəfərin, Cavidin, Vurğunun dilidir. Şifahi danışiq ilə yazını birləşdirən sadə cümlələrdə zərif olan bu dil mürəkkəb cümlələrdə qüdrətli və təsirlidir. O, hər cür təbiət mənzərələri və insan xarakterlərini təsvir edə bilir. Publisistik verilişlər göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili qılınc döyüşünü andıran qızgın dialoqlar və kəskin deyişmələr dilidir.

Televiziya və radio dilimizə böyük dinamiklik gətirmişdir. Cəmiyyətimiz inkişaf etdikcə dilimiz də yeni güc alaraq tərəqqi etmiş və daim təkmilləşmişdir. Bu, bir daha dəfələrlə söylənmiş

həqiqəti təsdiq edir ki, dil bütün vətəndaşların gündəlik həyatı, fəaliyyəti, fikirləri, həyəcan və iztirabları ilə bağlı olan çox mü-təhərrik və daim işlənən bir silahdır. Ona inkişafdan qalmış, sta-tik vəziyyətdə olan donmuş bir şey kimi baxmaq olmaz. O, da-im dəyişir, yeni söz, ifadə və tərkiblərlə zənginləşir, anlayışı dəqiq ifadə etməyən köhnəlmiş sözlərdən və formalardan tə-mizlənir.

Dildə gedən proseslər həyatla, cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə, insanların fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün mürəkkəb proses-lərdir. Bu proseslərin geniş tədqiqi televiziya və radio dilinin, burada səslənən şifahi nitqin ən nümunəvi danışıq səviyyəsinə qaldırılması prosesinin araşdırılması isə bu gün dilçilərimiz qar-şısında dayanan ən mühüm vəzifələrdən biridir. Amma, təəssüf ki, bu sahədə geniş araşdırmalar aparılmamış, xüsusən teleradi-onun əsasını təşkil edən şifahi nitqlə bağlı sanballı əsərlər orta-ya çıxarılmamışdır. Məsələn, təxminən əlli il əvvəl görkəmli səhnə bilicisi Kazım Ziyanın “Səhnə dili haqqında” əsəri çap-dan çıxmış və o, uzun müddət stolüstü kitaba çevrilmişdir. La-kin çox böyük elmi və tətbiqi əhəmiyyəti olan bu əsərin əldə edilməsi hazırda, təəssüf ki, son dərəcə çətindir. Şifahi nitq mə-dəniyyəti sahəsində Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları” əsərinin və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 15 il əvvəl hazır-lanmış “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”nün də ciddi əhəmiyyəti vardır. Neçə il bundan qabaq nəşr olunmuş bu əsər diktör və şərhçilərimizə çoxdandır ki, öz xidmətini göstərir.

Göründüyü kimi, bu bir neçə əsər respublikamızda nitq mə-dəniyyətinin inkişafı üçün əsla kifayət deyil. Daha çox subyek-tiv mülahizələrə əsaslanan, qrammatik və semantik normaları saf-çürük etmədən nitq normaları kimi irəli sürən ara-sıra çap olunmuş məqalələr də təbiidir ki, xalqın nitq mədəniyyətinin la-

zımı dərəcədə yüksəlməsinə kifayət qədər kömək edə bilmir.

Unutmaq olmaz ki, XX əsrin əvvəllərində yaranan və 50-ci illərdən başlayaraq bir sistem halına düşən kütləvi kommunikasiyaya bütün kütləvi informasiya vasitələri – mətbuat, radio, televiziya və informatikanın bütün növləri – elmi, texniki və sosial informasiya axtarışı, idarəetmənin avtomatik sistemləri və kompüter tərcüməsi daxildir. Bütün bunlar ənənəvi söz yaradıcılığı formaları – şifahi nitq, yazı və çap ədəbiyyatı ilə yanaşı fəaliyyət göstərərək birlikdə müasir dil mədəniyyətini təşkil edir.

Televiziya və radio isə təkcə bu kütləvi informasiya sistemində deyil, bütövlükdə dil mədəniyyətində xüsusi yer tutur. İndi elektron qurğuların yaratdığı nitq, musiqi və müxtəlif növ teleradio səs siqnalları kütləvi informasiyanın özünəməxsus sahəsinə çevrilmişdir. Nitq, musiqi və siqnallar onları müşayiət edən jestlərlə, mimika və digər əlavə ünsiyyət vasitələri ilə daha sıx birləşərək getdikcə cilalanan dil mənzərəsi yaradır. Hər iki elektron informasiya vasitəsi verilişlərin hazırlanması prosesində incə diferensasiya, ifadə vasitələrinin daha intensiv təkmilləşməsi istiqamətində inkişaf etməkdədir. Bütün bunlar istər kütləvi informasiyanın özündə, istərsə də ondan kənarında nitq normalarına, funksional üslublara güclü təsir göstərir.

Adətən, hər hansı kütləvi informasiya vasitəsinin tədqiqatında iki əsas istiqamət mövcud olur: a) tarixi-filoloji; b) sosioloji.

Kütləvi informasiyanın sosioloji tədqiqi əsasən ictimai rəyin öyrənilməsi ilə məşğul olur; burada başlıca məsələ təsir üsulları yox, informasiyanın sosial institutlara təsirinin nəticələridir. Kütləvi informasiyanın təsiri altında formalaşan ictimai rəy sosial tənzimləmənin güclü vasitəsi və cəmiyyətin həyatına nəzarət kimi çıxış edir. Buna görə də sosioloqlar kütləvi informasiyanı ictimai rəyin formalaşması üçün istifadə edilən digər söz növlərindən ayırmamağa meyl göstərirlər.

Filoloji tədqiqatın vəzifələrinə isə əksinə, məhz kütləvi informasiya məhsullarının – mətnlərin, dil mədəniyyətində yeri və rolunun müəyyənləşməsinin, onun hər bir növünün informasiya imkanlarının və real təsir qüvvəsinin dəqiqləşdirilməsinin, kütləvi informasiyanın inkişafının tarixi mənzərəsinin öyrənilməsi daxildir¹.

Buna görə də televiziya və radionun öyrənilməsinin əsasını məhz filoloji metodlar təşkil edir: yalnız televiziya və radio verilişləri mətninin necə təşkil olunduğunu bilməklə onun tədqiqat proqramının effektivliyini müəyyənləşdirmək olar.

Filoloji tədqiqat qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifəni – tekstoloji, linqvistik və izahedici vəzifələri ardıcıl şəkildə həll edir.

Filoloq bir sıra suallara cavab tapmaq üçün öz işinə ekran və efir materiallarının tekstoloji təhlilindən başlayır. Mətn necə təşkil olunub? Hansı üsulla yaradılıb – yazışma, yoxsa tərcümə yolu ilə, başqalarının əsərlərindən istifadə vasitəsilə, yaxud ifadə yolu ilə? Müəllifi təkdir, yoxsa kollektiv yaradıcılıq məhsuludur? Əsər nə vaxt və harada yaradılıb? Necə və hansı məqsədlə radioda səsləndirilib, yaxud televiziya ilə verilib? Veriliş kimə, hansı auditoriyaya ünvanlanıb? Bu sualların cavabı mənbənin kompleks tədqiqindədir, yəni yazının üslubunu, onu təşkil edən əlamətlərin köməyi ilə mətnin tərtibatı qaydalarını öyrənməkdən asılıdır.

Tekstoloji axtarışlardan sonra materialın linqvistik təhlili aparılır. Bu zaman tədqiqatçının üzleşdiyi sualların dairəsi daha genişdir. Amma bunları əsasən üç qrupa bölmək olar².

Birinci qrupa ilk növbədə mətnin hansı dildə yazıldığı məsələsi aiddir. Bu suala cavab tapmaq ilk baxışda göründüyündən

¹ В диапазоне современности. М., 1985, стр. 148.

² Yəne orada, səh. 150.

xeyli çətidir. Kütləvi kommunikasiyanı dünya tarixi və mədəniyyəti məsələləri işığında nəzərdən keçirən tanınmış alim N.İ.Konrad qeyd edirdi ki, “bizim zəmanəmizdə bəşəriyyətin xeyli hissəsi, hər halda qabaqcıl hissəsi ümumi dilə malikdir. Bu halda dilin ümumiliyi müxtəlif ifadə formalarına baxmayaraq, semantik sistemin eyniliyindədir. İndi bizim kütləvi kommunikasiya adlandırdığımız təzahür, yeni dil ünsiyyəti miqyasının demək olar ki, intəhasız genişlənməsi bir dil çərçivəsində yaranıb. Təbiidir ki, bu genişlənmə ictimai həyatın öz ziddiyyətləri ilə birlikdə inkaredilməz zərurətindən doğub. Bu zərurət isə yeni kütləvi kommunikasiya vasitələrinin, məhz kütlə miqyasında ünsiyyət üçün münasib vasitələrin yaranmasına gətirib çıxarır”.¹

İkinci qrupa mənbənin fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq yolu ilə onun digər mətnlərlə oxşarlığını və fərdi fərqlərini səciyyələndirməyə imkan verən məsələlər aiddir.

Üçüncü qrupa bu məsələlər daxildir: Mənbənin bilavasitə məzmunu necədir? Əsərin hər bir sözünün, ifadəsinin, dövrünün və istənilən digər fraqmentinin mənası nədir?

Mənbənin filoloji izahı onun tekstoloji və linqvistik təhlili vasitəsilə alınan nəticələr əsasında qurulur. İzahatın xarakterik isə mətnin məhz hansı məlumat növünə aid olmasından asılıdır.

Əlbəttə, televiziya və radio dilinin tədqiqində müəyyən işarələr sisteminin — semiotika problemlərinin araşdırılması da vacibdir. Bunlar həmin problemlər dairəsinə ona görə daxil olurlar ki, kütləvi informasiya semiotik cəhətdən müxtəlif növlüdürlər və buraya həm dillə, həm də musiqi, jest, xarici görünüş, siqnal-lar və qrafika ilə əlaqədar işarələr qrupu da aiddir. Semiotik ba-

¹ Н. И. К о н р а д. О смысле истории. Избранные сочинения. История, М., 1974, стр. 313-314.

xımdan mürəkkəb mətnlərdə (bunlara qəzet, radio və televiziyanın bütün məhsulları aiddir) hər sıranın işarəsi – həm nitq, həm musiqi, həm də siqnal bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayaraq və təşkil edərək kütləvi informasiya üçün yeni, spesifik yük daşıyır; bununla yanaşı onlar kütləvi kommunikasiya kontekstinə daxil edilməyən şifahi nitq, musiqi, təsvir üçün xarakterik olan ilkin funksiyalarını itirmiş olurlar.

Bu kitabda məqsədimiz tədqiqatın sadalanan metodlarının teleradioya tətbiqi olmadığından biz əsasən üzdə görünən cəhətləri - hər gün dinlədiyimiz verilişləri və onlarda gedən dil proseslərini izləyəcəyik. Televiziya və radio dilində isə indi bir sıra maraqlı dil hadisələri özünü göstərməkdədir. Tədqiqatçılar bu sahəyə ilk növbədə şifahi nitq tribunası kimi baxdıqlarından ekran və efirdə daha çox orfoepiya normalarının gözlənilməsi zərurətini bildirirlər. Halbuki Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də by gün orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Aydındır ki, şifahi ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatsın, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvüregəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyyət imkanlarını artırmışdır.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmamalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasın”.¹

“Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir”.²

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır. Biz ayrılıqda televiziya və radio dilindən bəhs edərkən bu məsələyə toxunacağıq, lakin elə buradaca qeyd etmək vacibdir ki, adlarının yanaşı çəkilməsinə baxmayaraq, bu kütləvi informasiya vasitələrinin hər birinin özünün spesifik dil xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri isə məhz televiziya və radionun ümumi təbiəti şərtləndirir.

Lakin birinin vizuallığına, digərlərinin isə “görməməsi”nə baxmayaraq, geniş dil prosesləri baxımından televiziya və radioda müəyyən ümumi oxşar cəhətlər də özünü göstərir. Həmin ümumi cəhətləri qısaca da olsa nəzərdən keçirək:

1.Həm radioda, həm də televiziya şifahi nitq aparıcı rol oynayır və onların səslənməsinə verilən tələblər də (aydınlıq, anlaşılıqlıq, səlislik və s.) eynidir.

¹ T. H a c ı y e v. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, səh. 13.

² Yenə orada, səh. 10.

2.Hər iki sənə ilk növbədə kütləvi informasiya sistemində aiddir və həm televiziya, həm də radioda çoxüslubluq özünü göstərir. Bununla yanaşı ekranda və efirdə verilişlərin ümumi çəkisinə uyğun olaraq publisistik üslub aparıcıdır.

3.Televiziya və radio ilə verilən publisistik əsərlər ayrı-ayrı janrlarda yazıldığından hər bir janrın təbiətinə, mahiyyətinə uyğun leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir. Dilə xas olan və daha çox bədii üslubu səciyyələndirən, bədii əsərlərin əsas əlamətləri sayılan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisistik əsərlərə də siraət edir. Elmi və bədii təfəkkürün sintezi sayılan publisistikada müxtəlif leksik-semantik söz qrupları, morfoloji, sintaktik kateqoriyalar zəngin üslubi çalarları, publisistik üslubu fərqləndirən, ayıran cəhətləri yaratmağa xidmət edir.

4.Həm televiziya ekranında, həm də radio efirində səslənən nitq ümumi xarakterinə görə canlı danışığa yaxındır. Lakin burada müxtəlif danışq üslubları da işlənir.

5.Hər iki vasitənin – televiziya və radio dilinin sintaksisi yığcamlığa meyillidir. Yəni sadə cümlə tiplərinə meyl, yığcamlıq televiziya və radio sintaksisinin əsas əlaməti kimi özünü biruzə verir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, televiziya və radio dili mətbuat dilinin cəlalanmasına xidmət edir, öz növ-bəsində isə qəzetlərin dili də bəzən ekran və efir dilinə təsir göstərir. Bu təsir verilişlərin leksikasında, çox hallarda isə sintaksisdə aşkara çıxır. Bir çox hallarda dilxarici amillər də televiziya və radio sintaksisinə təsir edir. Nəticədə ictimai-siyasi proqramlardan tutmuş bədii proqramlaradək müxtəlif sintaktik əlvanlıq özünü göstərir.

Hazırda radio və televiziya dili sintaksisinin inkişafında da müəyyən meyillər müşahidə edilir. Bəzi hallarda qəzet dilinin,

başlıcası isə danışq dilinin təsiri ilə meydana gələn bu meyllər radio və televiziya dilinin bugünkü inkişaf mənzərəsini dolğun ifadə edə bilər. Konkret olaraq canlı danışqın radio, televiziya dili sintaksisinə təsiri özünü nədə göstərir?

1. Radio və televiziya verilişlərində nəql olunan hadisələrin ümumi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirən yığcam ifadələr, aydın və lokonik cümlələr getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: *“Hamı həyəcanlı idi. Elə bil sehlənmışdilər. Xatirələr dil açdı, üzlərdə dumanlı bir qayğı vardı. Bir azdan zəng vuruldu...”* (T*).

2. Danışq dilindən televiziya və radio dilinə çağırış xarakterli, lakin xəbərsiz-elleptik cümlələr daxil olur. Məsələn: *“Qabaqcıl təcrübəyə geniş meydan”, “Vəsaiti festivala”* (R**) və s.

3. Müxtəlif janrlı verilişlərdə iki mənanı əhatə edən seqmentləşdirilmiş quruluşdan geniş istifadə olunur. Belə cümlələrdə birinci hissə ismin adlıq halında olur, ikinci hissədə isə o, əvəzlik formasında başqa mənanı bildirir. Məsələn: *“Elektrik enerjisi – ona necə qənaət etməli”, “Yarımqçıq tikintilər – onlar kimi gözləyir”*.

4. Müxtəlif verilişlərin mətnlərində danışq dilinin təsiri ilə əsas cümləyə məzmunu tamamlamaq üçün yardımçı cümlələr əlavə olunur. Yəni əsas fikir söyləndikdən sonra ona izahetmə və dəqiqləşdirmə funksiyası daşıyan informasiya əlavə olunur. Məsələn: *“Danışqlar obyektiv aparılmalıdır. Həm də ədalətli”, “Seçkilərə xüsusi hazırlıq lazımdır. Həm də mütəşəkkillik”*.

5. Xəbər cümlənin əvvəlinə gətirilir və danışq dili sintaksisinə uyğunlaşdırılaraq yeni konstruksiya yaradılır. Məsələn: *“Çıxış edir kamera orkestri”, “İfa edir “Səyyad” uşaq ansambli”, “Oxuyur Rəşid Behbudov”* və s.

T* - Televiziya

R** - Radio

Əgər televiziya və radioda publisistik üslubun cilalanmasında xəbər proqramları, ictimai-siyasi verilişlər həlledici rol oynayırsa, bədii üslubun və bütövlükdə ədəbi dilimizin zənginləşməsində televiziya və radionun ədəbi-bədii verilişləri, xüsusən də son illər maraqlı bir janr kimi tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş teleradio tamaşaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki həyat həqiqətlərini özünəməxsus ifadə vasitələri ilə əks etdirən bu tamaşalarda danışmaq, nitq aparıcı qüvvəyə malikdir. Ona görə də biz televiziya tamaşalarına, xüsusən radiodramların dilinə kifayət qədər geniş diqqət yetirməyə çalışmışıq. Həm maraqlı təsvirə söykənən televiziya tamaşalarına, həm də zəngin intonasiya çalarları və qüdrətli aktyor ifası ilə təcəssüm tapan hər hansı radiotamaşaya qulaq asmaq kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin qüdrətinə “əhsən” deyəsən. Çünki yaxşı televiziya əsəri, nümunəvi radio verilişi bir daha təsdiq edir ki, dünya dilləri arasında fəxri yerlərdən birinə layiq olan Azərbaycan dili göydən düşməmişdir; bu günün, dünənin məhsulu deyildir, onun qədim və zəngin tarixi var. Bu dil neçə-neçə əsrlərin bəzən işıqlı, bəzən qaranlıq yollarından keçib gəlmişdir. Qayalardan süzülən sular keçdiyi yolların mineralları ilə qarışaraq göz-lə görünməyən gizli, qaranlıq dünyanın insana şəfa verən, min dərddən dərmanı olan nə varsa hamısını özü ilə gətirib insana bəxş etdiyi kimi, dilimiz də xalqımızın, atalarımızın, babalarımızın həyatını, onların arzu və istəklərini, sevinc və fərəhlərini, dərd və ələmlərini öz canına, qanına hopduraraq bizə gətirmişdir. Bu dildə yaranan, xalqımızın qəlbindən qopan, insanların mürəkkəb və səmimi daxili ələmlərinin əks-sədası olan bayatılar və laylalar, qoşmalar və gəraylılar, atalar sözləri və məsəllər, dastanlar və nağıllar bizə nələr demir?! Onlarda xalqımızın məhəbbət dünyası da, qəhrəmanlıq tarixi də, ağılı, zəkası da, şirin gülüşü də, acı göz yaşı da var. Bu dil “Dədə Qorqud”un və

“Koroğlu”nun dilidir. Bu dil Həsənoğlunun və Nəsiminin, Xə-tainin və Füzulinin, Saibin və Qövsinin, Vaqifin və Nəbatinin, Zakirin və Seyid Əzimin, Abbasqulu ağanın və Mirzə Fətəlinin, Nərimanın və Mirzə Cəlilin, Sabirin və Hadinin, Cavidin və Cə-fərin, Səmədin və Mirzənin dilidir; nə qədər qüdrətli sənət əs-ərinin dilidir. Bu dil öz xalqının əhatəsindən çıxaraq, neçə-neçə xalqın sevdiyi, toylarını, bayramlarını bu dilin ahəngindən do-ğan gözəl muğamlarla, aşiq qoşmaları ilə, xalq mahnıları ilə bə-zəyən dildir. Bu dil yenə də Azərbaycan xalqının milli varlığı-nın, onun özünüifadəsinin ən mühüm nişanəsi olaraq qalır. Ona görə də dilimizin təmizliyini qorumaq, onu inkişaf etdirmək, yaymaq və təbliğ etmək hamımızın borcudur. İndi heç kim in-kar edə bilməz ki, bu mühüm vəzifənin həyata keçirilməsində Azərbaycan televiziyası və radiosu misilsiz rol oynayır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim yaşadığımız dövr şifahi di-li yazı dili ilə müqayisədə get-gedə daha çox ön plana çıxarır.

Günümüzün, zəmanəmizin hadisələrinin sürəti elədir ki, on-ları cəmiyyətə yazılı informasiya şəklində çatdırmaq artıq o qə-dər də effektiv deyil. İnformasiya təqdiminin lazımı intensivlik-də getməsi üçün şifahi dilə ehtiyac artır. Bu da, heç şübhəsiz, Azərbaycan şifahi dilinin inkişafı üçün xüsusi proqram hazırla-mağı tələb edir. Lakin həmin proqram hər hansı halda bizim ra-diomuzun və televiziyaamızın nitq praktikasına əsaslanmalı, kifa-yət qədər zəngin şifahi dil materialının analitik təhlilindən nə-şət etməlidir.

RADİO DİLİ VƏ ƏDƏBİ DİL

RADİO DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dinləyici ilə ünsiyyətdə əsas “silahı” və başlıca ifadə vasitəsi söz olan radio dilini şifahi nitqin bir qolu hesab edirlər. Şifahi informasiya vasitələrinin dilindən bəhs edənlərin hamısı belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, radio nitqinin yaranmasında daimi və həlledici amil məhz şifahi nitq qanunlarının nəzərə alınmasıdır. Əlbəttə, metodoloji cəhətdən bu, doğru yanaşmadır. Çünki, həqiqətən, radio dili yalnız şifahi ədəbi dilimizdə reallaşır, bunlar ədəbi dilin şifahi nitq auditoriyasıdır, şifahi informasiya və ünsiyyət vasitələridir.

Biz, “radio dili”, “radio nitqi”, “radio verilişlərinin dili”, “kütləvi informasiya vasitələrinin dili” kimi terminləri tez-tez işlədirik. Şübhəsiz ki, elmi cəhətdən bunlar nisbi anlayışlardır və yalnız müvafiq sahənin dilinin özünəməxsusluğunu anladan ifadələrdir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin iki qolu-yazılı və şifahi ədəbi dil mövcuddur. Yazılı və şifahi dilin hər birinin özünəməxsus işlənmə dairəsi var. Ədəbi dil özü isə ayrı-ayrı üslublarda — bədii, elmi, rəsmi, publisistik üslublarda, məişətdə işləklik tapır. Təbiidir ki, şifahi nitq auditoriyalarında isə şifahi ədəbi dil səslənir.

Hər bir üslubun, hər bir şifahi nitq sahəsinin ümumi və fərdi cəhətləri, bunların da yaranması, formalaşması üçün müxtəlif amillər, şərtlər olduğu üçün, şübhəsiz ki, televiziya və radioda da dil məsələsinə həmin meyarla yanaşmalıyıq.

Hər bir üsluba, xüsusən də şifahi nitq sahəsinə məzmun və ifadə planı baxımından nəzər salmaq lazım gəlir. Müxtəlif üsullarda işlənən dil, qurulan nitq həm o sahənin öz təbiətinin, mahiyyətinin nəzərə alınması ilə, həm də dilxarici amillərin varlığı, təzahürü, təsiri ilə bağlı izah olunur.

Belə bir mövqedən çıxış etsək, kütləvi informasiya vasitələrinin dilini, həmin vasitələrin formaca şifahiliyini, ifadəcə, məzmunca publisistik üslubda olmasını nəzərdən qaçırmamalıyıq.

Radioda səslənən dil ədəbi tələffüz normalarına əməl olunmaqla işlədilən mədəni dildir. Lakin bu dil nə tamamilə rəsmi, nə də bir o qədər bədii dildir. Bu dil canlı danışığıla, ümumxalq dili ilə zənginləşmiş ədəbi dilin dolğun bir formasıdır. Professor Tofiq Rüstəmov haqlı olaraq yazırdı ki, "...qəzet və jurnallarda publisistik üslub, mətbuat üslubu üstünlük təşkil edirsə, televiziya və radioda bununla bərabər canlı danışığa güclü meyl hiss olunur".¹

Biz bu üslublara və canlı danışığa xas olan əlamətləri izah etməzdən əvvəl əsas suala cavab verməyə çalışaq: Radio dilinin spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Bu dil qəzet dilindən, publisistik üslubdan, digər danışiq üslubu və janrlarından nə ilə fərqlənir?

Radio, ümumiyyətlə, kütləvi təbliğat və informasiya vasitəsi kimi 80 ildən çoxdur ki, fəaliyyət göstərir, ancaq buna baxmayaraq, bu aktual suallara hələ də dolğun, elmi cavab tapılmamış-

¹ T. R ü s t ə m o v. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1981, səh.7.

dır. Heç də ona görə yox ki, radio dili linqvistlər tərəfindən xüsusi sahə hesab edilmir və tədqiq olunmur, əksinə, radio verilişlərinin dilinə olan spesifik tələblər haqqında çoxdan danışılır.

Radionun, sonra da televiziyanın sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində cəmiyyətimizdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolu xeyli artdı. Reprodunktordan və mavi ekrandan reportaj da, mühazirə də, fəhlənin, yaxud şairin çıxışı da, həkim məsləhəti də, qəzetdə dərc olunan yeniliklər də səslənir. Bütün bunlar mürəkkəb və rəngarəng olan radio və televiziya dilini yaratmış olur. Zənnimizcə, bu sahənin linqvistik tədqiqat obyektini kimi kifayət qədər öyrənilməməsi məhz bu dilin mürəkkəbliyi və çoxqatlılığı ilə izah olunur.

Janrların diapazonu bu qədər geniş olduğu halda, radio dilinin ümumi xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkündürmü? Elm adamının çıxışı və futbol haqqında reportaj, uşaqlar üçün veriliş və siyasi icmalçıların “dəyirmi masa” arxasında söhbəti kimi müxtəlif formalı verilişlər arasında ümumi nə ola bilər? Bu verilişlərin qarşısında duran vəzifələr olduqca müxtəlif olduğu kimi, janr və üslub xüsusiyyətlərində olan fərqlər də çox böyükdür. Buna görə də ilk baxışdan belə fikir yaranır ki, bu verilişlərin ümumi cəhətlərindən danışmaq mümkün deyil. Həqiqətən də, əgər müxtəlif radio və televiziya verilişlərinə ancaq dil və üslub baxımından yanaşsaq, hətta gözəyari nəzərdən keçirdikdə belə, onların hər birinin müəyyən xüsusiyyətlərə malik olduğunu görərik.

Kitabda istifadə olunan və neytral, eyni zamanda ümumişlək leksikaya əsaslanma, cümlələrin nisbətən sadə quruluşu informasiya üçün xarakterikdir. Reportajlar və mətni “əvvəlcədən hazırlanmamış” söhbətlər (həm lüğəti, həm də sintaktik cəhətdən) ümumxalq danışığı dilinin elementləri ilə zəngindir. Xüsusi terminologiya, feli sifət, feli bağlama və s. ilə zəngin olan mü-

rəkkəb cümlələr mühazirədə yerinə düşür. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş verilişlərdə isə söz dairəsi tematik cəhətdən məhduddur, sintaktik imkanlardan az istifadə edilir. Ancaq başqa verilişlərdən fərqli olaraq, bu verilişlərdə əlvan intonasiyaya daha çox əhəmiyyət verilir. Hətta bəzən aparıcı uşaqlarla ünsiyyət yaratmaq naminə onların öz dilində danışmağa məcbur olur. Məsələn gətirdiyimiz cəhətlər (sonuncunu istisna etmək şərtilə) yalnız radio və televiziya verilişləri səsləndikdə özünü göstərir. Əgər adi nitqin (radio və televiziya nitqindən fərqlənən) janrlarına: məsələn, məqaləyə, məruzəyə, uşaqlar üçün kitaba diqqət yetirsək, üslubca həmin fərqləri orada da görə bilərik.

Janrlar “toplu”sunda radio və televiziyanın başqa sahələrlə – qəzet, kitab, eləcə də danışiq dili ilə oxşar cəhətləri də vardır. Ümumiləşmələr və səhvlər, ədəbi dil normalarına riayət edilməməsi radio və televiziya verilişlərində nadir hal deyil. Sözlərin mənaca qeyri-dəqiqliyi də buna misal ola bilər. Məsələn, *“Brazilyada çox zaman qonşu kəndlərin adamları bir-birlərinin dilini anlamır”*. Burada Latın Amerikasını ölkəsi haqqında danışarkən *“kənd”* sözünün işlənməsi nə dərəcədə düzgündür?

Radio dilinin spesifik xüsusiyyətləri yalnız ona aid olan janrlarda, məsələn, hadisə yerindən verilən reportajda, müsabiqə və s. verilişdə özünü biruzə verir. Həmin verilişlərin aparıcılarından ədəbi dilin müxtəlif vasitələrindən sərbəst istifadə etmə bacarığı tələb olunur. Bu aparıcılar improvizasiya sənətinə tam yiyələnmişdirlər. Ancaq burada da ədəbi normadan yayınma hallarına, məsələn, sözün qeyri-dəqiq işlənməsinə, şablon ifadələrə və s. nöqsanlara rast gəlmək olur.

Radionun bir əsas spesifik xüsusiyyəti də vardır. Bu xüsusiyyət təbliğat vasitələrini ünsiyyət vasitələri ilə birləşdirən digər janrlara da xasdır. Bu da radio verilişlərinin dilin məhz səsli formasında olmasıdır. Verilişlərin bir çox cəhətlərini onların səs-

lənməsi, yeni məhz səslə şəkildə mövcud olmaları müəyyən edir.

Bəlkə də bu mülahizə bir qədər qərribə görünə bilər, amma qeyd etmək lazımdır ki, səslənmə radio dilinin spesifik cəhətidir. Həmişə aydın olan bu fakt, radio verilişlərinin dil və üslub cəhətdən qurulmasına, onların dilinin strukturuna aid bir sıra tələblər meydana çıxarır. Bu tələblər əsasən radio nitqinin səslə bağlı (fonik) sintaktik və intonasiya məsələlərinə aiddir. Bu tələblərdən bəziləri üzərində dayanacaq.

1. Efirə gedən mətn evfonik olmalıdır. Yəni o, qulağı oxşamalı, dinləyicini qıcıqlandırmamalıdır. Tələffüz edilməsi çətin olan xoşagəlməz səs qovuşmalarına yol vermək olmaz. Adətən, bu, kar samitlərin yanaşı işlənməsindən yaranır. Məsələn, “*müvəffəqiyyət*” sözü kimi ifadələrdə diktorun səs və ritmik enerjisi sanki itib-batır, əzgin, “səslənməyən” ifadə alınır; dinləyici qeyri-ixtiyari olaraq, dinlədiyi mətnin məzmununa yox, onun formasına, xoşagəlməz səslənməsinə diqqət yetirir.

2. Efirə gedən mətnə eyni səs birləşmələrindən ibarət olan sözlərin yanaşı işlənməsinə çalışmaq lazımdır. Belə hallarda diqqətli redaktor bu sözlərdən birini başqa sözlə əvəz etməlidir. Məsələn: “... və bundan əlavə vətəndaş öz vəzifəsini yerinə yetirməlidir” cümləsində “və”lər tələffüz çətinliyi doğurur.

Sözün ilk və son hecası eyni səslərdən ibarət olduqda və ya əvvəlki sözün son hecası eyni səslərdən ibarət olduqda, yaxud da əvvəlki sözün son hecası ilə sonra gələn sözün ilk hecası eyni olduqda, gərəksiz səs effektləri yaranır və bu, məqsədi informasiya vermək, təbliğat və s. olan mətnin məzmununu dinləyiciyə çatdırmağa mane olur.

3. Radio və televiziya verilişlərində *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz; -mış, -miş, -muş, -müş* şəkilçili sözlərin yanaşı işlənməsinə qətiyyənlə yol vermək olmaz. Belə şəkilçili sözlər yazıda iş-

lənir. Doğrudur, ehtiyac olanda şifahi nitqdə də, radio və televiziya da bu cür sözlərə rast gəlirik. Həm aparıcı, həm də redaktor bu qəbildən olan sözləri səsləndirərkən çox diqqətli olmalıdır.

Səslənən nitqin evfonikliyi, xoş səslənməsini təmin edən şərtlərdən biri də mətdəki sözlərin qafiyələnməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Yazılı mətdə bu qafiyələnmələr “görünür”, ancaq tələffüzdə aydın hiss edilir və hər cür dissonansa həssas olan qulaq bunu mütləq eşidir.

Radio verilişlərinin sintaksisinə də diqqət yetirdikdə, yazıda işlənən bir çox verilişlərdə, hətta öz janr xüsusiyyətlərinə görə sərbəst şəkildə söhbət aparılması nəzərdə tutulan verilişlərdə belə çox zaman yazılı dilin sintaksisindən istifadə edilir. Bu, çıxış edən şəxsin əvvəlcədən hazırlanmış mətni oxuması və yaxud əzbərləyib danışması ilə izah olunur. Bu mətnlər isə yazılı dil sintaksisi qaydalarına uyğun olaraq, budaq cümlələrlə, feli bağlama tərkibləri və s. ilə zəngindir.

Çox vaxt fəhləni və ya alimi, siyasi xadimi və ya sağıcıni, radioda kamera qarşısında çıxış etməyə hazırlaşdıran redaktor gələcək çıxışın mətninin əsasən ədəbi baxımdan düzgünlüyünə diqqət yetirir. Bu zaman o, mətnə nəşriyyat, qəzet və ya jurnal redaktoru kimi yanaşır. Səslənmə və mətnin sintaktik cəhətdən quruluşu isə demək olar ki, nəzərə alınmır (bu zaman “bir qədər sərbəst danışın”, “tələsməyin”, “sözləri aydın tələffüz edin” kimi məsləhətlərlə iş bitmir).

Bununla bərabər bəzi verilişlərdə ədəbi danışq dilinin sintaktik vasitələrindən istifadə etmək mümkündür və vacibdir .

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, bu mülahizədə ziddiyyət var: dil eyni zamanda həm ədəbi, həm də danışq dili ola bilərmi? Axı danışq dili ədəbi dilə nisbətən xeyli sadədir, necə deyirlər, o qədər də ölçülü-biçili deyil. Ancaq “danışq dili” de-